

ALPARSLAN VE SAGANIYAN

ALPARSLAN AND SAGANIYAN

E.V. Ptveladze *
Çev. Mehmet CANKARA**

Öz

Siyasi tarihe ilişkin yazılı kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda arkeolojik ve nümizmatik materyaller, tarihin daha iyi bir şekilde anlaşılması için bizlere güvenilir bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda 1978-1979 yıllarında Özbekistan sanat tarihi araştırma ekibi tarafından günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya ili ve Tacikistan'ın Hatlon eyaleti olan Orta Çağ'da ise Saganiyan/Çağaniyan olarak bilinen bölgede beş yeni dirhem keşfedilmesi Selçuklu tarihi açısından bazı önemli neticeler ortaya koymuştur. Özbekistan'ın Surhanderya ili ve Tacikistan'ın Hatlon eyaletinin bulunduğu bölgede bulunan bu dirhemler AlpArslan'a ait en erken sikkeler olma özelliğine sahiptir ve Saganiyan/Çağaniyan'ın da Selçuklu hâkimiyetine bağlanmasının başlangıcını göstermesi açısından önemlidir. Çevirisini yaptığımız bu makale AlpArslan'ın Saganiyan/Çağaniyan'da kurduğu hâkimiyetin başlangıcını kesinleştirmeyi ve ona ait ilk sikkelerin tanıtılmasını amaçlamaktadır.

* Prof. Dr.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Antalya/Türkiye, mehmetcankara7@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4106-5030>

•
Anahtar Kelimeler

Selçuklular, AlpArslan, Saganiyan, Arkeoloji, Nümismatik

•
Abstract

In cases where written sources on political history are insufficient, archaeological, and numismatic materials provide us with reliable information for a better understanding of history. In this context, the discovery of five new dirhams in the region known as Saganiyan/Çağaniyan in the Middle Ages, which is today's Surhanderya province of Uzbekistan and Hatlon province of Tajikistan by the Uzbekistan art history research team in 1978-1979, has revealed some important results in terms of Seljuk history. These dirhams, found in the region of Uzbekistan's Surhanderya province and Tajikistan's Hatlon province, are the earliest coins belonging to Alp Arslan and are important in terms of showing the beginning of Saganiyan/Çağaniyan's subordination to the Seljuk domination. This article, which we have translated, aims to confirm the beginning of AlpArslan's domination in Saganiyan/Çağaniyan and to introduce the first coins minted by him.

•
Keywords

Seljukids, AlpArslan, Saganiyan, Archaeology, Numismatics

GİRİŞ

Ceyhun'un kuzey bölgelerinde, yüzyıldan biraz fazla süren (XI. yüzyılın ilk yarısının sonları-XII. yüzyılın ikinci yarısının başları) Selçuklu hakimiyeti dönemi, arkeolojik ve tarihsel açıdan çok az incelenmiştir. Özellikle XII. yüzyıl yazarı Sadr ad-Din al-Hüseyinî'nin eserlerinde bir dizi önemli bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler Rusçaya Z.M. Buniyatov tarafından tercüme edilmiştir.² Özbekistan'ın güneyindeki Selçuklu mülklerinin yer ve zamansal alanı hakkında el yazması kaynakların verilerini tamamlayan nümismatik materyallerin incelenmesi de büyük bir öneme sahiptir.

Bu bağlamda, Özbekistan'ın Surhanderya bölgesinde Denov şehrinin 6 km güneydoğusunda, Kızılsuyun Surhandari ile birleştiği yerde bulunan Budraç şehrine karşılık gelen Saganiyan'ın³ Ortaçağ başkenti Şahrıstan'daki Özbekistan sanat tarihi araştırma ekibinin çalışmaları sırasında 1978-1979 yıllarında bulunan beş dirhem çok ilgi çekicidir. (Pugaçenkova, 1960, s. 58-63)

Dirhemler ince, yassı ve yuvarlaktır. 27-29 mm. çapında, 3,1-3,6 gr. ağırlığındadırlar. Bakırdan yapılmış olup bazı yerlerinde gümüş izler kalmıştır. Dirhemlerin üzerindeki yazılar oldukça iyi bir şekilde korunmuştur. Yöneticinin ve halifenin isimleri tamamen veya parçalar halinde okunmaktadır. Basıldıkları yerin (Saganiyan) adı iki dirhem üzerinde korunmuştur. Basım tarihlerinde yüzler ve onlar basamağı okunabilmektedir (birler basamağı bütün dirhemlerde silinmiştir). Yazıların içeriğine ve dirhemlerin hazırlanışına göre bu tip dirhemler iki gruba ayrılabilirler.

Birinci tip dirhem: Alparslan Muhammed b. Çarğı-bek⁴. Saganiyan⁵,44.? Hicri (1048-1059). Kenar çizgisiyle çerçevelenmiş ön yüzünde üç satır Sünni inancına ait sembol bulunmaktadır. Yazının altında iki nokta ve kenar çizgileri arasında çember şeklinde iki yazı bulunmaktadır. İç çerçeve ise basım bilgilerini içermektedir: ... ن نيا بصغا الدرهم ا هذب ضر الله بسم مائ اربع و ربعين ا Dış çerçeve silinmiştir.

Geniş çerçeve çizgisi ile çerçevelenmiş diğer yüzünde ise dört satırlık yazı:

محمد رسول الله - Muhammed Allah'ın elçisidir.

¹ Sadruddin el-Hüseyinî. (ç.n.)

² Sadr ad-Din Ali al-Husayni (1980). *Ahbar ad-daulat as-Selcukiyya* (Buniyatova, Z.M. Çev.). Moskova.

³ Saganiyan/Çağaniyan; Bu bölge günümüzde Özbekistan'ın Surhanderya ili ve Tacikistan'ın Hatlon eyaletidir. (ç.n.)

⁴ Ana metinde bu şekilde geçse de biz çalışmamızda Çağrı şeklinde kullanacağız. (ç.n.)

⁵ Çağaniyan (ç.n.)

القائم بأمر الله - el-Kâim Biemrillâh⁶

الپارسلان بك - Alparslan Beg

محمد بن جفر بك - Muhammed b. Çağrı Beg

Yazının altında noktayla birlikte yarım ay.

Çember şeklinde Kuran IX,33.

İkinci tip dirhem: Ebû Şücâ' Alparslan Beg. Saganiyan. Kenar çizgisiyle çerçevenilmiş ön yüzünde üç satır Sünni inancına ait sembol bulunmaktadır. Kenar çizgileri arasında çember şeklinde iki yazı bulunmaktadır. İç taraftakinde basım bilgileri dış taraftakinde ise Kuran XXX,3,4.

Çerçeve çizgisi ile çerçevenilmiş diğer yüzünde ise dört satırlık yazı:

محمد رسول الله - Muhammed Allah'ın elçisidir

القائم بأمر الله - el-Kâim Biemrillâh

أبو شجاع الپارسلان - Ebû Şücâ' Alparslan Beg

Yazının altında yarım ay (noktayla beraber?).

Daire şeklinde Kuran IX,33.

Gün ışığına çıkmış olan Saganiyan darphanesinin Alparslan dirhemleri nümismatik literatüründe halen daha takdim edilmediğinden önemli bir anlam içermektedirler. Fakat bunun dışında söz konusu dirhemler, Saganiyan'ın Selçuklular Devleti'ne bağlanmasının zamanını kesinleştirme imkânı veren önemli tarihsel kaynak olma özelliği taşımaktadırlar. Dirhemler üzerindeki yazılanları inceleyelim:

İki farklı tipteki bu dirhemler üzerindeki yazılar Alparslan'ın adıyla ve künyesiyle birbirinden farklılık göstermektedir. Birinci tip dirhemlerde unvanla birlikte Türk ve Müslüman adı tam yazılı olup onun babasının unvan ve adı da aynı şekilde yazılmıştır; Alparslan Beg Muhammed b. Çağrı (Çağrı) Beg. İkinci tip dirhemlerde ise sadece künye ve Türk adı yazılmış iken babasının adı yazılmamıştır: Ebû Şücâ' Alparslan Beg. Dirhemlerin basılış tarihleriyle ilgili bilgiler birinci tip dirhemlerde parçalar halinde korunmuştur; Hicrî 44? ki bu tarih 1048-1058 yıllarına delalet etmektedir. İkinci tip dirhemlerde ise tarih korunmamıştır. Fakat tarihlendirmeyi Alparslan'ın unvanı kesinleştirmektedir. Her iki tip dirhemlerde de unvan "bey"dir. Oysaki Alparslan'ın tahta çıktığı zamandan itibaren (Hicrî Zilhicce 455, Miladi 25. XI-24. XII. 1063 y.) dirhemlerinin üzerinde unvanı, "Sultanların sultanı", "Ulu Sultan", "İslam'ın Sultanı", "Batının ve Doğunun Sultanı" şeklinde tam olarak yazılmıştır. (Hocaniyazov, 1977, s. 110-

⁶ القائم بامر الله - el-Kâim-Biemrillah olmalıdır. (ç.n.)

111) Bundan yola çıkılarak Alparslan'ın ikinci tip dirheminin birinci tip dirhem gibi Saganıyan'da 455/1063 yılından önce basılmış olduğu sonucuna varılabilir.

Selçukluların Tohâristan bölgesine girişleri XI. yüzyılın 30'lu yıllarının ikinci yarısında başlar. Çağrı Bey (Davud) 430/1038-39 yılında Belh'i daha sonra da Badgiz, Cüzcan ve Huttalyan⁷'ı ele geçirdi. Bir müddet sonra ise Çağrı Bey komutasındaki Selçuklu orduları Tirmiz'i kuşattılar ve ele geçirdiler. "Ahbârü'd-Devle"ye göre Tirmiz'in alınmasından sonra Çağrı Bey, genç oğlu Alparslan'ı Belh, Tohâristan, Tirmiz, Kubadiyan, Vahş ve Valvalic'in yöneticisi olarak tayin etti. (Sadr ad-Din, 1980, s. 43) Bu bölümden sonra "Ahbârü'd-devle"de 435/1043-44 yıllarında gerçekleşmiş Harezm'in Selçuklular tarafından alınması hakkında bilgiler yer almaktadır. (Sadr ad-Din, 1980, s. 43, 188, not.6) Bu yüzden Alparslan'ın Amuderya'nın yukarı bölgelerinin yöneticisi olduğu bu tarihte veya daha önceki bir tarihte olduğu ileri sürülebilir.

Yukarıda Alparslan'ın hakimiyetinde olan bölgelerin listesinde Saganıyan'dan bahsedilmemektedir. Fakat nümismatik materyalleri XI. yy'ın ortalarında, Saganıyan'ın Alparslan'ın hakimiyetine bağlandığını göstermektedir.

Aynı zamanda Saganıyan'da Karahanlı Böri Tegin (İbrahim b. Nasr) adına bastırılan son dirhemlerin 434/1042-43 tarihli olması da dikkat çekicidir. (Davidoviç, 1970, s. 96) Aynı zamanda Şirabad hazinesinin bir parçası olarak YE.A. Davidoviç, basım yerini belirten yazıların silinmiş olduğu, Hicri 434 yılına ait, 432/1041-440/1048 yılları arasında hüküm süren Gazneli Sultanı Şihâbü'd-Devle Mevdûd adına basılmış dirhemler ortaya çıkarmıştır. (Davidoviç, 1970, s. 96) Daha sonra M. N. Fedorov, kısa bir süre içinde olsa bu bölgenin 434/1042-43 yılında tekrar Gaznelilerin etki alanına girdiğini göz önünde bulundurarak bu dirhemlerin Saganıyan'da basıldığını ileri sürmüştür. (Fedorov, 1969, s. 199) Yazılı kaynakların dolaylı verileri, bu varsayımı doğrulamamaktadır. "Ahbârü'd-devle"ye göre, Çağrı Bey'in hastalığından yararlanan Sultan Mevdûd, babasının vali olarak atadığı genç yaşta Alparslan'dan Belh ve Tirmiz'i geri almak istemiş Ancak Selçuklu orduları 1043 yılının ağustos ayında Gaznelileri bozguna uğratmışlardır. (Sadr ad-Din, 1980, s. 43, 187-188, not. 3) Mevdûd'un daha sonra bu bölgeleri alma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İki savaş sonucunda da Selçuklu ordularını bozguna uğratan Gazneli Ferruhzad'ın (1053-1059) savaş girişimleri daha başarılı oldu. (Sadr ad-Din, 1980, s. 43-44) Ancak Alparslan Gaznelileri yenmeyi başarmıştır. Bunun sonucunda da Gaznelilerin ve Selçukluların kendi topraklarında bağımsız olmalarını ve

⁷ Hatlon. (ç.n.)

birbirlerini ele geçirme girişimlerini sonlandırmayı öngören bir antlaşma yapıldı. (Sadr ad-Din, 1980, s. 43-44) V. V. Bartold'a göre Belh'in Selçuklulara tamamen bağlanması, 1059 yılında Çağrı Bey Davud ve Gazneli Sultanı İbrahim arasında yapılan anlaşmaya göre gerçekleşmiştir. (Bartold, 1963, s. 366-367.)

Bizim görüşümüze göre ise, Amuderya'nın kuzeyindeki bölgelerde durum farklıydı. Ancak belki de kısa süreli başarılar sırasında Gazneliler, bu yerler üzerinde hak iddia etmiş olabilirlerdi. Bununla birlikte nümismatik verilere bakılırsa Saganıyan bu dönemde Selçukluların hâkimiyetindeydi.

Alparslan'ın Saganıyan'da basılan her iki tip dirhemi üzerinde de o dönemin en büyük Selçuklu hükümdarı olan Tuğrul Bey'in adının bulunmaması dikkate değer bir durumdur. Bu Alparslan'ın Saganıyan'da belirli bir hükümlanlık gücüne sahip olduğunu gösterir. 1063 yılında Tuğrul Bey'in ölümünden sonraki dönemde Saganıyan'ın (Yukarı Amuderya'nın diğer bölgeleri gibi) bir süre için Selçukluların egemenliğinden çıkmış olması muhtemeldir. İbnü'l-Esîr'e göre Alparslan sultan olduktan sonra Emir Musa'nın ayaklanmasını bastırıldığı bu bölgeye ve özellikle Saganıyan'a büyük bir askeri sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. (Materialı po istorii turkmen i Turkmenii, 1939, s. 374) Elimizdeki verilere göre bu ayaklanma Selçuklu ordularının Saganıyan'a yaklaştığı sırada Budraç şehrinin 20 km. kuzey-batısındaki Sin kışlağında gerçekleşmiştir. Muhtemelen bu yer Sin kışlağında bulunan dağ kalesi Kız-Kurgan'a karşılık gelmektedir. (Arşavskaya, Rtveladze, Hakimov, 1983, s. 28, 123) Kale'nin Alparslan tarafından ele geçirilmesi ve Musa'nın idam edilmesinden sonra Alparslan tüm bölgeyi hâkimiyeti altına almış ve Merv'e geri dönmüştür. 458/1065 yılında ise Alparslan'ın emri üzerine Saganıyan ve Tohâristan bölgesi ikta olarak kardeşi İlyas b. Davud'a verilmiştir. (Materialı po istorii turkmen i Turkmenii, 1939, s. 375)

Saganıyan'da basılan Alparslan'ın dirhemleri genellikle onun adına basılan en erken sikkeler olması nedeniyle tarihsel ve nümismatik açıdan büyük ilgi görmektedir. Böylece Alparslan adını taşıyan ilk altın ve altın-gümüş karışımı dirhemlerin tarihi 455/1063'e kadar uzanmaktadır. Alparslan adına basılmış gümüş dirhemlere gelince yakın zamana kadar sadece iki tanesi biliniyordu. Dirhemlerden biri Tuğrul Bey adına basılmıştır ve basım yılı silinmiştir. T. Hocaniyazov'a göre bu dirhem Çağrı Bey'in ölümünden sonra 452/1060 yılında basıldı. İkinci dirhem ise Alparslan'ın sultan olduğu zaman Urmiye'de basıldı. (Hocaniyazov, 1979, s. 42, No: 153-154)

YE. A. Davidoviç, Saganıyan'ın yakınında bulunan Vahş'da Alparslan'ın 4 (6) 2/1068-69 yılına ait dirhemlerini kısa bir zaman önce yayımladı. Bu dirhemler üzerindeki tarihlerin onluk basamağı silinmiştir. YE. A. Davodoviç bu dirhemleri,

hanedanlığın başında olan Alparslan'ın (1063–1082) bastırıldığını ileri sürerek 4 (6) 2/1068-69 yılı şeklinde rekonstrüksiyondan geçirmiştir. (Davidoviç, 1979, s. 148-149 ve tabl.34, s. 375)

Saganiyan'ın yayımlanmış dirhemleriyle Vahş ve Huttalyan dirhemleri karşılaştırıldığında bu dirhemlerin boyut, ağırlık ve metallerinin birbirinden farklı olduğu gözlenmektedir. Saganiyan dirhemleri ince, yassı ve 1cm. daha büyüktür. Fakat Vahş ve Huttalyan dirhemleri Saganiyan dirhemlerine göre daha ağır olduğu görülmektedir.

Alparslan'ın Saganiyan dirhemleri ağırlık ve ölçü özellikleri bakımından daha önce basılmış olan ve YE. A. Davidoviç'in vardığı sonuca göre tamamen "Karahana" görünüşüne sahip Saganiyan dirhemlerine benzemektedirler. Oysaki Huttalyan dirhemleri bütün verilere göre Gazne görünüşüne sahiptir. (Davidoviç, 1970, s. 95-96) Vahş dirhemleri de alaşım ve görünüş olarak Gazne özelliğine sahiptir. (Davidoviç, 1979, s. 149)

Böylece, Saganiyan ve Huttalyan'ın Selçuklu hakimiyetine girmesine rağmen bu bölgelerin her birinde daha önceki bir dönemin dirhemlerinin para basımına ilişkin özgü gelenekleri varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Ali al-Husayni, S. (1980). *Ahbar ad-daulat as-Selcukiyya* (Buniyatova, Z.M. Çev.). Moskova: Vostochnaya Literatura.
- Arşavskaya, Z. A., Rtveladze E. V., Hakimov Z. A. (1983). *Srednevekoviyе pamyatniki Surhandari*. Taşkent: İnstitut iskusstvoznaniâ imeni Hamzı Hâkim-zade Niyazi.
- Bartold, V. V. (1963). *Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya*. (T.1). Moskova: Soçineniya.
- Davidoviç, YE. A. (1979). *Kladı drevnih i srednevekovih monet Tacikistana*. Moskova: Izd-vo "Nauka" Glav. red.vostochnoy lit-rı.
- Davidoviç, YE. A. (1970). Klad saganianskih monet vtoroy çetverti XI v. kak istoričeskiy istoçnik. Ejegodnik 1968. Moskova: *Pismennıye Pamyatniki Vostoka*. ss. 73—97.
- Fedorov, M. N. (1969). Nümizmatičeskiye dannıye k istorii Saganiana pervoy çetverti XI v. Taşkent: *İstoriya Material'noy Kulturi Uzbekistana*, Vıp.8. ss. 195-199.
- Hocaniyazov, T. (1977). Denejnoye obraşeniye v gosudarstve Velikih Selcukov, Aşkabat.
- Hocaniyazov, T. (1979). Katalog monet gosudarstva Velikih Selcukov, Aşkabat.
- Materialı po istorii turkmen i Turkmenii. (1939). (T.1). Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Pugaçenkova, G.A. (1960). K istoricheskoy geografii Çaganiana. Taşkent: Arheologiya Sredney Azii.
- Rtveladze, E.V. (1983). Novıye arheologiçeskiye dannıye k istorii gorodişa budraç. Taşkent: *İstoriya Material'noy Kulturi Uzbekistana*, Vıp.18. ss. 173—187.